

Leven in het nu

Leesexemplaar

Leven in het
NU

Een filosofische zoektocht

TOM HANNES

Polis

Inhoud

	Kort vooraf	7
I	Het beginloze begin	9
II	De weg van de tragische held	33
III	Een nieuwe cultuur en haar ongenoegen	47
IV	Rebellen van de flinterdunheid	93
V	De zaak Hercules versus Hercules	145
VI	De moderne kanteling	161
VII	Een nieuwe aarde boven oud marmer	219
VIII	Twaalf werken van flinterdunheid	337
	Verantwoording	443

Kort vooraf

Ik stel me vaak een Engels kaartje voor. Zwart, met een klein wit kroontje en daaronder het opschrift 'Stay calm, the surface will save you'. Als wij eenvoudige wezens waren, zou dit volstaan. Dan zou je nu een boek in handen hebben met één pagina. Dat had ik wel stoer gevonden. Maar het feit is dat wij verre van eenvoudige wezens zijn. Daarom is dit een dik boek geworden. Toch zal het altijd over die twee zinnnetjes gaan: 'Blijf kalm. De oppervlakte zal u redden.'

I

Het beginloze begin

Leesvoorbeeld

1

‘Hier, dit is een boekje voor jou!’

Winter 2011. Ik loop met mijn kersverse vriendin Kyoko door Parijs. Ze verblijft er als *artist in residence* aan de Sorbonne om een theatermonoloog te schrijven over Jeanne d’Arc, die zeshonderd jaar geleden geboren is. Kyoko en ik kennen elkaar nog maar net. De vlam is in de pan en we praten honderduit over de dingen die ons bezighouden. Na een paar dagen geeft ze me een notitieboekje. ‘Hier, een cadeautje om je gedachten over de flinterdunheid bij te houden.’ Ze heeft gemerkt dat ik dat woord vaak gebruik om te spreken over een levenshouding waar ik duidelijk veel van verwacht. Vandaag zijn we acht jaar verder. Kyoko is nu mijn vrouw en de moeder van onze twee kinderen. We praten nog altijd honderduit en ik ben een stapel notitieboekjes verder. Zo is dit boek begonnen. Wandelend door Parijs. Met Kyoko, Jeanne d’Arc en een notitieboekje.

Neen. Het begon vroeger.

9 juni 1997. In de kelder van een Antwerpse boekenwinkel komen vrienden en fans van de Nederlandse dichter Bert Schierbeek samen om er zijn dood, een jaar geleden, te herdenken. De organisator is de Vlaamse schilder Willie van Couwenberghe. Hij was lange tijd mijn leraar schilderen op de avondacademie, de man die me van een veel te cerebrale schooltijd redde. Hij leerde me kijken naar kunst, naar de wereld en naar mijn eigen tekeningen. Dus als Willie me vraagt om die avond ‘iets over de zen van Schierbeek’ te vertellen, kan ik dat onmogelijk

weigeren. Het is mijn allereerste publieke toespraak en ik herinner me weinig meer dan dat ik bloednerveus ben en te snel spreek. Maar Willie's bijdrage herinner ik me als de dag van gisteren. Hij leest met breekbare stem notities voor onder de titel 'dag Bert'. Eentje ervan grijpt me bij mijn nekvel:

het leven is
zo!veel dunner dan
het omslaan
van een blad met
kort gedicht op

Het gedicht rouwt over Berts dood, als een teken van de dunheid van het bestaan. Maar 'dun' is ook een mooie typering van Schierbeeks unieke poëzie, waar alle aanwezigen zo!veel van houden. Een Schierbeekbundel is een liefdesverklaring aan onze ervaringen hier en nu, waarin elk moment een vederlichte ontmoeting is met een unieke realiteit. Tijdens het lezen lijkt een Schierbeek vaak niet zoveel om het lijf te hebben. Maar twee weken later merk je dat de manier waarop je naar de dingen kijkt er nog altijd door geraakt is. Die avond, in die kelder, adopteer ik 'dunheid' als de uitdrukking van ons vermogen om met ontzag te kijken naar ons fragiele, afhankelijke en onvolmaakte bestaan. Als uitdrukking van mijn geloof en mijn ervaring dat wij zoveel gelukkiger zijn als we die dunheid omarmen. Het heeft twintig jaar gekost om hierover te durven schrijven. Maar zo begon het. In die kelder, van mijn sokken geblazen door dat ene kleine tekstje van Willie.

Neen. Het begon vroeger.

1978. Ik ben acht. Ik lig nachten te huilen in bed. Ik voel een gapend gat in mijn onderbuik en ik weet niet wat ik ermee aan moet. Zoals bijna iedereen in mijn omgeving ben ik gematigd katholiek opgevoed. Ik herinner me de mix van huiver en fascinatie die ik als kleuter voel bij de Bijbelverhalen die de juf ons vertelt. Niks zo gothic als katholieke mythen en symbolen. Maar rond mijn achtste overvallen me nachtelijke twijfels: 'Wat als er niets van aan is? Wat als er geen hemel is? Wat als mijn bestaan niet zo anders is dan dat van de maan, een steen in de lege

donkere hemel? Wat als het allemaal niets uitmaakt? Wat is dit leven dan? De metafysische afgrond die zo plots onder mij gaapt, is te groot voor mijn kinderbreintje. Na me nachtenlang in slaap te hebben gehuild besluit ik mijn twijfels op te bergen. Ik blijf voorlopig maar gewoonweg gelovig. Als het terecht is, komt het na mijn dood wel goed met me. En anders, tja, dan zien we wel. Veel later hoor ik dat dit in de filosofie bekendstaat als 'de gok van Blaise Pascal', de zeventiende-eeuwse Franse filosoof die ook stond te trillen tegenover de lege hemel. Maar ik was een kleuter en de onzekerheid was te groot. In die dagen spreek ik met niemand over mijn donkere ervaringen. Niet met mijn ouders. En al zeker niet met de pastoor. Want hoe groot de onrust ook is, ik wil niet gesust worden. Ik heb iets gezien en dat wil ik eren. Maar niet nu. Later, misschien. Als ik beter weet hoe ik zoiets kan aanpakken. Op den duur vergeet ik mijn ervaring.

Zoals bij zovelen betekent mijn adolescentie een geruisloze dood voor mijn christelijk geloof. Het plaatje is simpelweg niet zinnig genoeg. Het zijn de jaren 1980 en het lijkt alsof mijn verweesde levensgevoel maar drie richtingen uit kan. Ik kan yuppie worden, mij identificeren met de kapitalistische go-getter en de deur niet uit gaan zonder dure merkkledij en een strak kapsel. Ik kan me aansluiten bij de new wavers, linksige postpunkers die zich stevast 'een beetje depressief' noemen en het huis niet uit gaan zonder gescheurde broek en ingezeept stekelig kapsel. Ik voel me evenwel iets meer aangetrokken tot een derde stroming van die tijd: de new age. Ik verslind stapels boeken over de link tussen de moderne natuurwetenschappen en de oosterse mystiek, boeken die ook populair zijn onder mijn leraren op de middelbare school.

In 1989 spat de esoterische zeepbel uiteen. Het is duidelijk geworden dat newageteksten wel heel slordig omgaan met wetenschappelijke termen als 'kwantum' en 'veldtheorie'. Ook oosterse filosofische termen als 'verlichting' en 'leegte' krijgen een heel eigen betekenis in die boeken. De bel barst finaal terwijl ik het boekje *Inleiding tot het zenboeddhisme* van D.T. Suzuki lees. Ik heb het gevonden in de sectie 'esoterie' in de bibliotheek en verwacht newage-openbaringen van de absolute waarheid. In plaats daarvan trekt het alle grond onder mijn voeten weg. Ik lees er over de boeddhistische filosofie van de leegte en over zenmeesters die met hun leerlingen dialogen voeren als:

‘Wat is de diepste waarheid?’

‘De cipres in de tuin.’

‘Wat is het ontwaken?’

‘Drie pond vlas!’

‘Wat is de Boeddha?’

‘Een droge buitenlandse drol!’

En dít is de heilige zenlectuur? In enkele uren slaat het boekje niet alleen mijn newageverwachting aan diggelen, het opent ook opnieuw de afgrond die ik als achtjarige heb gevoeld en hangt me er vierkant boven. Maar wat een verschil met tien jaar geleden! De levendigheid van de zenverhalen vervult me met hoop dat het mogelijk is om hier en nu ín die afgrond te leven, met een licht gemoed, een rechte rug en vooral met veel humor. Om blijmoedig weerstand te bieden aan onze angst dat we de dunheid van ons bestaan niet aankunnen. En aan de verleiding om te geloven dat we beter ons heil zoeken in een eeuwige esoterische diepe waarheid ergens onder de flinterdunne verschijnse-len. Zen lijkt wel verlichte rock-'n-roll. Dat wil ik ook. Ik wil ook een meester van de flinterdunheid zijn. Het is een van de meest opgetogen momenten van mijn leven.

Als ik enkele jaren later ook echt bij een boeddhistische leraar in de leer ga, blijkt Suzuki's boekje een te romantisch beeld van de zen te hebben gegeven. Ik laat me er niet door ontmoedigen, en een flink aantal jaren beoefen ik zen als traditioneel monnik. Vandaag doe ik dat nog, zij het op een autonome basis, en vooral als leek en vader van twee kinderen. Die verschuiving is onder andere te wijten aan het voort-schrijdende inzicht dat mijn geliefde zenboeddhisme toch esoterischer is dan ik in het begin had gehoopt. Een groot deel van de energie waarmee ik dit boek schrijf komt dan ook voort uit het verlangen naar een nieuw verhaal. Een huis voor de flinterdunheid dat we met elkaar kunnen delen. Die zoektocht begon dus eind jaren 1970, in mijn kinderbedje.

Maar neen. Het begon vroeger.

Ik word geboren in 1970, het jaar waarin de golden sixties sterven. Terwijl de jaren 1960 het culminatiepunt vormen van ons moderne vooruitgangsgeloof, vormt de gedachte 'het is crisis' de rode draad van onze cultuur sinds de jaren 1970. Dat is vreemd. Ik heb het uitzonderlijke geluk nooit in oorlogsgebied te hebben geleefd, nooit honger te hebben geleden. Er komt altijd koud en warm en drinkbaar water uit onze kraan, de wc werkt bijna altijd en het vuilnis wordt vanzelf opgehaald. Toch herinner ik me geen tijd zonder donkere wolken boven de horizon. De jaren zeventig zien energiecrisisen, rapporten van de Club van Rome, de opkomst van de milieuproblematiek, een toenemende kloof tussen arm en rijk, een nieuw religieus fundamentalisme en een polariserend politiek landschap. Ik groei op met het idee dat mijn generatie al veel geluk zal moeten hebben om het materieel even goed te hebben als de generatie van mijn ouders. Ik leef met andere woorden bijna een halve eeuw in een tijd waarin het lang niet zo zeker is of de toekomst wel beter wordt, en of er zelfs wel een toekomst zal zijn. Dus misschien begon het daar dan wel voor mij, in de toevallige overlapping van mijn eigen geboorte en de dood van ons geloof in een écht veel betere wereld.

Neen. Het begon vroeger. Zoveel vroeger.

De zogenaamde postmoderne culturele crisissfeer van de jaren 1970 komt niet uit de lucht vallen. De wortels ervan gaan zelfs terug tot de vragen van renaissancedenkers, die op hun beurt terug te voeren zijn tot de doorbraak van wat we vandaag 'filosofie' en 'religie' noemen, een slordige dertig eeuwen geleden, die op zich een reactie zijn op het ontstaan van de landbouw twaalfduizend jaar geleden. De toenmalige revolutionaire ideeën hebben niet alleen onze huidige traditionele religies en filosofieën gevormd, maar ook onze wetenschappen en wat we ervan verwachten. Ze zitten verscholen in onze moderne arbeidsethiek en consumptie, in het markteconomische denken, in de politieke spanningen tussen conservatieven en progressieven, in de moeite om de milieuproblematiek echt ernstig te nemen. Ze zitten in wat we hopen van kicks, kunst, flow, de romantische liefde, roem, meditatie en zelfs van superhelden. Ze sijpelen door in datgene wat we bedoelen met hooggestemde woorden als 'waarheid', 'authenticiteit', 'identiteit', 'geluk' en

‘zingeving’ en zelfs met loze uitdrukkingen als ‘eigenlijk’, ‘diep’, ‘in principe’ en ‘op zich’.

Het punt van dit boek is dat die invloed ons onderhand meer stoort dan helpt.

2

Diep en dun

Veel later. 1992. Ik zit als uitwisselingsstudent Engelse Literatuur op Trinity College in Dublin. Voor het vak The Scientific Revolution lees ik het boekje *The Discarded Image* van C.S. Lewis. Het is een inleiding in de middeleeuwse Engelse literatuur, met een lang hoofdstuk over de middeleeuwse kosmologie. Lewis vindt het absurd om oude literatuur te lezen zonder kennis van het toen vigerende wereldbeeld, omdat het 'zo sterk verschilt van onze moderne wetenschappelijke visie'. Het boek leest als een trein. Eén paragraaf slaat in als een bom. Het gaat over het nijpende theologische vraagstuk van de rondzwierende God.

Dieptedenken

In de middeleeuwen weet iedereen dat de aarde in het midden van het heelal hangt. Daarrond zijn een aantal concentrische sferen geordend in toenemende volmaaktheid en bevolkt door toenemend volmaakte wezens. De maan is de eerste volmaakte bol en vormt de grens tussen de ondermaanse chaos en de bovenmaanse harmonie. Dan volgen de planeten, de sterren, de engelen, en helemaal bovenaan verblijft God. Een netjes geordend heelal. Zo hebben middeleeuwers het graag. Maar er is een probleem. De sferen draaien rond hun middelpunt. Dus hoe hoger de sfeer, des te sneller de rotatiesnelheid. De nabije maan draait betrekkelijk traag rond de aarde, de sterren van de buitenste sferen gaan heel snel. In hun allerhoogste sferen zwieren de engelen en God met een rotvaart om ons heen. Dat kan niet kloppen: God, de Volmaakte, mag niet zo onwaardig snel rond ons moeten vliegen.

Het is een verschijnsel dat we wel meer zien: wanneer een cultuur een idee beschouwt als *too big to fail*, wordt alles in het werk gesteld om

het te redden. De vreemdste denkkronkels worden geloofd en geprezen, ook als die overduidelijk op zeer gespannen voet staan met concrete observaties en gebeurtenissen. Wij mensen leven liever met rare ideeën dan het risico te lopen om iets niet te weten. Pas als een ander Groot Idee de boel kan overnemen, kan de oude kronkel gelost worden.

In het geval van de rondzwierende God doet één kronkel het erg goed als oplossing: de invoering van een onderscheid tussen twee waarheidsniveaus. In fysische zin staat de aarde inderdaad in het midden, maar in spirituele zin staat God centraal. Aangezien de geest dieper is dan het lichaam, is de waardigheid van God gered. Het wereldbeeld heeft aan coherentie ingeboet, maar dat hoeft een geloof in de diepteoplossing niet in de weg te zitten. Mijn eerste reactie is die van de zelfgenoegzame postmoderne student. Ach, hoe aandoenlijk toch, die middeleeuwers... Maar er groeit een vraag bij het verhaal. Brengen wij het er vandaag dan zoveel beter af? Zijn wij nu niet even vatbaar voor een soortgelijk dieptedenken?

Met 'dieptedenken' bedoel ik niet zozeer de veronderstelling dat structuren aan de grondslag liggen van verschijnselen. Een appel valt. Dat komt door de zwaartekracht, die we sinds Newton voor alle vallende voorwerpen kunnen beschrijven in één wiskundige wet. Rood en blauw zijn op een ander niveau beide frequenties van lichtgolven. Maatschappelijke systemische structuren beïnvloeden mijn individuele gedrag. Dat wil ik hier allemaal niet ter discussie stellen. Met het dieptedenken dat schadelijk inwerkt op ons levensgevoel en onze zingeving bedoel ik heel precies een visie die gebaseerd is op drie veronderstellingen:

1. Er is een onderscheid tussen onze *feitelijke* ervaring van de gebeurtenissen in ons bestaan en een *eigenlijke* absolute waarheid die eraan ten grondslag ligt. In het middeleeuwse voorbeeld staan wij aardlingen fysisch centraal, maar in spirituele zin staat God in het midden.

2. Dit onderscheid is hiërarchisch: de diepe waarheid is meer waar, reëler dan de oppervlakkige waarheid van feiten. Er is ook maar één absolute dieptewaarheid, want zodra er verschillen zijn, moet er een hiërarchie zijn die de verschillen rangschikt in orde van waarheidsgehalte. In het middeleeuwse voorbeeld staat God écht in het midden, de aarde alleen in oppervlakkige zin.

3. Dat heeft gevolgen voor onze zingeving. Ons leven wordt waarachtiger en waardiger als we toegang vinden tot de dieptewaarheid.

Doen we dat niet, dan dreigt een leeg en zinloos leven, gebaseerd op oppervlakkige illusies, dat ons nihilistisch maakt en tot de ondergang leidt. In het middeleeuwse voorbeeld richten we ons maar beter op God, want anders riskeren we de eeuwige verdoemenis.

De middeleeuwse gène over de rondzwierende God werd in de loop van de jaren een waarschuwbord voor mij. Sindsdien heb ik een soort van diepteradar geïnstalleerd. Wat zijn de diepte-ideeën die wij vandaag huldigen of heimelijk koesteren? Waar komen ze vandaan? Hoe zinnig of onzinnig zijn ze? Hoe belangrijk of schadelijk zijn ze voor ons geestesleven, onze relaties, onze maatschappij en onze eco-sfeer? En wat als we het zonder stellen? Doet een diepteloos flinterdunheidsdenken ons echt in nihilistische mistroostigheid belanden?

Dunheidsdenken

Wat zou een dergelijke flinterdunheidsvisie inhouden? Dat is de volgende vraag. Ik zou het me makkelijk kunnen maken en simpelweg alle diepteveronderstellingen kunnen ontkennen. Er zijn geen niveaus van waarheid. Rood is even waar als het feit dat licht frequenties heeft. Een vallende appel is niet oppervlakkig of minder waar dan de zwaartekracht. Maatschappelijke structuren geven vorm aan allerlei aspecten van ons leven, maar dat maakt het leed van één individu nog niet minder belangrijk. Al die ontkenningen dienen om te ontdekken dat we hoegenaamd geen absolute waarheid nodig hebben om een gelukkig, waardig, waarheidslievend, zinderend en zingevend leven te leiden. Dat zou een soort van verlichtingservaring kunnen zijn. Maar de kracht van die insteek is meteen ook zijn nadeel: hij is alleen maar negatief. Zoals het atheïsme, dat veroordeeld is om zich uit te drukken in de term van datgene wat het bestrijdt: Theos, God.

Een filosofie van de flinterdunheid in positieve termen weergeven, hoe doe je dat? Dat werd de rode draad van elk boek dat ik las, van elk gesprek met elke boeddhistische leraar die ik later bezocht, van om het even welke ervaring en bedenking die ik opschreef in de groeiende stapel notitieboekjes. Eén ding stond op voorhand vast: de basisfilosofie moest eenvoudig zijn. Draagbaar. Een leerling zou de Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein ooit eens om één raad gevraagd hebben en Wittgenstein zei hem naar verluidt: 'Je moet licht reizen.' Dat klonk

als een uitstekend uitgangspunt: hoe kan ik het diepteloze denkkader zo positief en zo licht mogelijk maken? Waaruit bestaat de filosofische survivalkit van de flinterdunheid?

Vanuit mijn zenboeddhistische studie was ik bekend met een beloftevol setje dat de Boeddha ‘de drie zegels van het bestaan’ noemde. Drie onvermijdelijke aspecten van om het even welke ervaring hier en nu:

1. *Elk verschijnsel is totaal vergankelijk.* Het komt op uit een wolk van oorzaken, verandert en lost op in een wolk van omstandigheden.

2. *Elk verschijnsel is radicaal afhankelijk.* Er is niets dat helemaal autonoom is, alles komt op in een context. ‘Bestaan’ is een synoniem voor ‘een knooppunt van invloeden zijn’.

3. *Elk verschijnsel is onvermijdelijk onvolmaakt.* Elke ervaring is uiteindelijk onbevredigend. Dat is het gevolg van de eerste twee zegels. Kon ik daarmee toekomen voor een levensfilosofie van de flinterdunheid? Was dat echt genoeg? Dat was niet meteen duidelijk. Maar ik kon er wel mee aan de slag.

Compleet vergankelijk

Van heel wat zaken kunnen we de vergankelijkheid hier en nu observeren. Live. Een regendruppel die voor onze ogen op de grond spat. Een lichtinval. Een temperatuur. Een zoen. De kringelende rook van koffie. Een emotie. Een stemming. Héél flinterdun is zo’n stemming, vooral als je erin slaagt om er geen diepte-ideeën op te kleven om ze meer gewicht te geven. Als er toch dieptebeelden opduiken – ‘Het leven is een hel’, ‘Alle venten zijn hetzelfde’, ‘Het geluk is me niet gegeven’ – dan kun je ook die bekijken als vergankelijke verschijnselen: ‘Ah, kijk, ook deze gedachte is veranderlijk, ze is zelfs al weg en nu ben ik dit aan het denken.’ Het kan verrassend luchtig zijn om ook de gedachten aan eeuwige waarheden te beschouwen als vluchtige verschijnselen.

Andere vergankelijkheden zijn moeilijker live te zien, maar we kunnen er wel op rekenen. De verf van onze raamkozijnen ziet er nu wel stabiel uit, maar we weten dat ze toch aan het verslijten is. Misschien zijn er nu al wel tekenen van. De kop waaruit je nu koffie drinkt is op dit moment wel betrouwbaar, maar zal ooit breken. Je hond is niet meer de puppy die hij was en hij zal het zeker geen twintig jaar volhouden. We kunnen met een volmaakte duckface in de spiegel kijken, maar we houden de verandering van onze gezichtslijnen niet tegen, wat de

reclame voor botox ons ook belooft. Ons land is ooit ontstaan en zal ooit ophouden met bestaan. De relatie met onze partner is nu anders dan in de eerste weken, en reken maar dat ze blijft veranderen. Ook onze kinderen zullen veranderen en sterven. Misschien nog voor ons. Soms roepen we bij zo'n gedachte uit: 'Ik moet er niet aan denken!' Het punt is dat we dat beter wel doen.

Bij om het even welke ervaring zeggen: 'Dit gaat voorbij', meer stelt de oefening niet voor. Dat lijkt niet zo bijzonder, maar het kan een begin vormen voor een weg naar een vreugdevolle omarming van de flinterdunheid van ons bestaan. Om de ontmoeting met dit leven op dit moment aan te gaan en te appreciëren. Er is geen garantie dat wat er nu is er zo meteen nog zal zijn. Waarop dan wachten om er met zorg en liefde van te genieten?

Radicale afhankelijkheid

Met de afhankelijke aard van onze ervaringen pakte ik het anders aan. Ik had me kunnen overgeven aan stoïcijnse oefeningen, zoals een tijdlang mijn adem inhouden, een paar dagen niet eten of in nat weer met te weinig kleren buiten lopen. Maar daar had ik geen zin in. Als vader van twee slecht slapende baby's vond ik dat ik al meer dan genoeg besepte hoe afhankelijk een mens is van een beetje nachtrust. Na de eerste maand vond ik het allemaal nog best oké. Mijn innerlijke mannetjesputter vroeg zich zelfs af of acht uur slapen wel zo nodig was. Na een halfjaar piepte ik al anders. Twee jaar later was het afbraakwerk duidelijk en het einde nog niet in zicht. De mannetjesputter maakte stilletjes plaats voor de dramaqueen: 'Man man, waar ben ik aan begonnen?' Dus daarenboven nog eens in koud weer rondlopen? Niet nodig.

Ik liet me wel vollopen met hedendaagse kennis over onze radicale afhankelijkheid. Zoals foto's van de aarde die tonen dat de atmosfeer maar een flinterdun gaslaagje is, nauwelijks een velletje papier rond een basketbal. Het besef dat het vruchtbare laagje grond waarvan ons voedsel afhankelijk is maar enkele meters dun is. De zon staat net ver genoeg van ons om het rijke aardse leven mogelijk te maken. Of je moeder al dan niet drinkt, maakt een flink verschil in de manier waarop je later met stress omgaat. Als onze lichaamstemperatuur met vijf graden toeneemt, gaan we eraan. Op planetair niveau geldt hetzelfde: onze atmosfeer moet maar een paar graden warmer worden en de wereld-

wijde gevolgen voor landbouw, watervoorziening, de zeespiegel, volksverhuizingen en de politieke stabiliteit laten zich raden. Een moment van nervositeit op de aandelenmarkt doet de wereld op haar grondvesten schudden.

Doorgaans gedragen we ons alsof we niet begrepen hebben dat de wereld niet rond onze navel draait. Daar is een moderne vorm van dieptedenken mee verantwoordelijk voor: het geloof dat het zover wel niet zal komen, omdat het leven ons een recht op geluk garandeert. Dat het allemaal wel goed komt met ons omdat... nou ja, gewoon omdat dat wel zo moet zijn. Als het grote geluk ons dan toch niet in de schoot geworpen wordt, dan is iemand daar de schuldige van. Als het niet God of onze ouders zijn, dan wel de vluchtelingen, de socialisten, de neo-liberalen of de media. Of het weer. Als er geen duidelijk schuldige kan aangewezen worden, dan moet om het even wie het ontgelden. Mensen die op de middenstrook rijden bijvoorbeeld. Het heeft allemaal iets van een zeurend kindje dat nog geen zin heeft om op te groeien. Het bestaan is onveilig en onvoorspelbaar omdat we een wolk van invloeden zijn. Nergens staat in de lucht geschreven dat alles goed komt. Dat besef kan ons helpen om te erkennen dat we altijd in het middelpunt van onze verantwoordelijkheid staan, omgeven door een veld van mogelijkheden en beperkingen. Het jammerende kind kan opgroeien tot een volwassene. Geen almachtige. Geen alwetende. Wel een mens die rechtop staat en hier en nu leeft. En die, nu het nog kan, dat leven probeert te verbeteren. Die volwassenheid is een grote opsteker voor ons levensgeluk.

Onvermijdelijke onbevredigdheid

De derde trek van de flinterdunheid is het onvermijdelijke onbevredigende karakter van onze ervaringen. Misschien lijkt het alsof we daarmee zeggen dat er alleen maar leed is. Dat is vanzelfsprekend niet zo. Fijne, zelfs zalige ervaringen bestaan wel degelijk. Maar ook die zijn vergankelijk en afhankelijk van omstandigheden en daardoor finaal nooit zo bevredigend als een hemels tafereel op een barokschilderij ons belooft. Na het feest komt de afwas, zegt het spreekwoord, en dan zwijgt het spreekwoord nog over wat er allemaal moet gebeuren vóór het feest. Als we eerlijk zijn, voelen we ook in het allerfijnste moment dat het ons toch niet helemaal opslorpt. Dat is een heel lastig besef om

onder ogen te zien. Een ontroerend moment met je kinderen, een orgasme bij de meest sexy partner met wie je ooit het bed deelde, een esthetische ervaring bij een landschap of een kunstwerk, een superbe wijn, een overdonderende meditatieve ervaring, een mystieke flash, een flow tijdens het snowboarden, een rush op xtc...: je moet al mopper-smurf zijn om *tijdens* die ervaring zelf te willen onderzoeken of ook dit niet een tikje onbevredigend aanvoelt. En toch is het de moeite waard om dat te doen. Waarom? Omdat je er veel gelukkiger van wordt.

Dit is geen eenvoudige zaak om uit te leggen. Het is niet eens overdreven om te stellen dat de rest van dit boek voornamelijk daarover gaat. Hoe kunnen we in ons flinterdunne leven gelukkig zijn? Hoe kunnen we dromen vormen, grootse idealen nastreven, zonder te steunen op de hoop op een eeuwige, zalige, schone en goede dieptewaarheid ver onder de verschijnselen? Met niets op zak dan een flinterdunne visie, het besef dat elke ervaring vergankelijk, afhankelijk en onvermijdelijk onbevredigend is.

Weerwerk

Dit was het soort bedenkingen dat in mijn zenmonnikjaren bleef opduiken. Wat zaten we daar precies op ons meditatiekussen te doen? Grofweg waren er twee meningen. Een eerste groep stelde dat we hard aan het werken waren om onszelf te veranderen. Anderen beweerden dat we vooral moesten stoppen met aan onszelf te werken. De eerste visie gaat over onthechting, disciplineren, werken aan onheilzame patronen en het ontwikkelen van goede patronen. De tweede visie gaat over hier en nu ontwaken tot onze ware Boeddha-aard. De eerste visie gaat over verzet, de tweede over aanvaarding. Aanvaarding was veel populairder en werd doorgaans gezien als de diepere insteek van de twee. Maar die retoriek gaf een bliep op mijn diepteradar. De mystieke claim dat we *eigenlijk* al Boeddha's zijn was niet zo anders dan de rare middeleeuwse visie dat de rondzwierende God *eigenlijk* rustig in het midden stond.

Aanvaarding of verzet? Welke van de twee was de essentie? Dat was het onderwerp van mijn eerste boekje, *Zen of het konijn in ons brein* (2008). De oplossing was achteraf gezien nogal vanzelfsprekend: beide. Niet als een lauw compromis ergens tussen de twee, maar een radicale aanvaarding van de dingen zoals ze zijn én een radicaal verzet

tegen de dingen zoals ze zijn. Mediteren heeft radicale aanvaarding nodig om te kunnen kijken naar je ervaringen zoals ze zich voordoen. Anders zit je maar wat te sudderen op je standaardzelfbeeld. Maar ook verzet is essentieel: stille meditatie is een vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid tegenover je innerlijke stemmen en je neiging om impulsief te reageren op wat je overkomt. Ook na je sessie gaat het verzet voort. Je leeft er niet zomaar op los. Als je de drie aspecten echt aanvaardt zoals ze zijn, moet je erkennen dat wij mensen in staat zijn om een actieve bijdrage te leveren aan de omstandigheden. Kiezen tussen aanvaarding en verzet is even onzinnig als een wandelaar doen kiezen tussen zijn linker- en rechterbeen. Aanvaarding zonder verzet is oneerlijk: ingrijpen behoort tot onze mogelijkheden en ook dat hebben we te aanvaarden. Verzet zonder aanvaarding is dwaas: zonder de erkenning van de situatie zoals ze is, weten we niet eens waartegen we ons moeten verzetten. Zo veroordelen we ons tot de verblinding van een ideologie.

De dubbele insteek tegenover ons bestaan – de radicale aanvaarding van de drie zegels én een radicaal verzet tegen het huidige status quo – leek me zo fundamenteel dat hij voor mij de status van een vierde zegel kreeg. Om die een naam te geven leende ik een heerlijk woord van Bert Schierbeek: *weerwerk*. In de gelijknamige bundel uit 1977 legt hij de term zo uit:

soms blijft een vogel zitten
maar nooit lang
dan tikt ie met zijn vleugels tegen de lucht
en vliegt weg
hij valt niet
hij tikt
en weg is ie
[...]
soms tik jij tegen de wereld
meestal tikt ie tegen jou
een vogel levert weerwerk
tikt en vliegt weg

Het weerwerk van een vogel heft de zwaartekracht niet op maar maakt er gebruik van, zoals ze is. Vogels zijn meesters in de praktische aanvaarding van en het verzet tegen de zwaartekracht. Ze slagen erin de luchtdruk onder hun vleugels groter te laten zijn dan die erboven. Daarom vallen ze niet, ook al hebben ze geen grond onder de poten. Net zoals wij geen metafysische grond onder de voeten nodig hebben om te floreren in de fragiele wereld van de verschijnselen en onszelf te overstijgen in waardigheid, zin en geluk.

3

De keuze van Hercules

De vier zegels observeren was één ding. Het was andere kost om alert te blijven voor de vele heimelijke diepte-ideeën die in mij opdoken en die de taak moeilijker maakten. Eén moeilijkheid was dat de diepte-ideeën waar ik mezelf op betrapte lang niet altijd dezelfde waren als die waartegen de Boeddha in zijn tijd waarschuwde. De Boeddha was een celibataire bedelmonnik die vijftwintig eeuwen geleden in het vroeg-agrarische India leefde en dat is te merken aan zijn leer. Hij richtte zich tegen toenmalige dieptefilosofieën die stelden dat extreem pijnlijke ascese of gelukzalige meditatieve extase de geest bevrijdt van zijn fysieke ketens. Tegen dat soort denkbeelden werken de toespraken van de Boeddha geweldig. Maar in mijn eigen geest, die van mijn medeleerlingen en zelfs in die van mijn zenleraren, zag ik heel andere vormen van dieptedenken opduiken. Zoals de zoektocht naar ons ware zelf, de terugkeer naar een natuurlijke toestand, een moment van 'zijn' vinden in ons al te drukke 'doen', of non-dualistische eenheidservaringen die ons van onze vervreemding bevrijden. Hoe kon het ook anders? We waren allemaal eenentwintigste-eeuwse West-Europese inwoners van een seculiere postindustriële wereld.

Op een gegeven moment bedacht ik dat ik minder begreep van mijn eigen tijd dan van de late ijzertijd van de Indiase bedelmonniken en de middeleeuwen van de vroege Chinese en Japanse zenmeesters. Ons nu is anders dan het nu van de Boeddha en van de klassieke zenmeesters. Wat zijn onze grote vragen? Waar komen ze vandaan? Dat vereist een heel andere studie dan die van de boeddhistische wijsheid. Daaraan zullen de delen II tot VI van dit boek gewijd zijn: de opkomst en ontwikkeling van het dieptedenken sinds onze vroegste geschiedenis tot

in onze tijd. Nadien probeert deel VII een beeld te schetsen van wat vandaag in onze cultuur de grote existentiële vragen zijn geworden. Deel VIII trekt uit dit alles conclusies en gaat na hoe we de filosofische survivaalkit van de flinterdunheid kunnen inzetten in ons eigen leven nu.

Een verhaal van een kantelpunt

Deel VIII heet ‘Twaalf werken van flinterdunheid’. Dat is inderdaad een verwijzing naar de Griekse mythische held Herakles, of Hercules, zoals hij in de Romeinse versie heet. Hij zal in het hele boek een rode draad vormen, als symbool van de mens die in elk nu, in alle omstandigheden van zijn bestaan, blijft zoeken naar zingeving. We zullen een aantal varianten van de antieke held tegenkomen: als oude mythologische held (deel II), als antieke filosofische denker (deel III), als vroege dissident van de flinterdunheid (deel IV), als bron van de polarisering tussen het conservatieve en progressieve denken (deel V), als icoon van de vroegmoderne tijden (deel VI), als beeld voor onze tijd (deel VII) en als held van een praktische flinterdunne levensweg (deel VIII). Hercules verandert in de tijd, afhankelijk van de omstandigheden, en helemaal zuiver op de graat wordt hij nooit. Net zoals de naar zin zoekende mens.

Hercules is ook in mijn eigen leven een oude metgezel. Ik leerde hem kennen toen ik negen was en mijn moeder me verraste met twee cadeautjes uit de jeugdafdeling van De Slegte: *Goden, mensen en monsters uit de Griekse mythologie* (1977) en *Goden en helden uit de noordse mythologie* (1978). Vandaag zijn ze een klein fortuin waard, al was het maar omdat de illustraties van Giovanni Caselli zo overdonderend mooi zijn. Mijn exemplaren zullen echter niet veel opleveren, want ze zijn letterlijk stukgelezen. De mythes kwamen hard binnen in mijn jongensgeest. De oude verhalen schetsen een wereld die het toneel is van allerlei krachten, waarvan je nooit zeker bent welke je goedgezind zijn. Maar net het verontrustende bonkige karakter ervan deed mijn levensgemoed oplaaien. Jarenlang las ik elk boek over de mythen van de mensheid waarop ik mijn handen kon leggen. Achteraf beschouwd hebben de mythes me geholpen mijn nachtelijke existentiële afgrondervaringen in bewaring te houden, tot ik klaar was om er beter mee om te gaan. Maar op dat moment was ik me daar niet van bewust. Ik was gewoonweg te pletter gefascineerd.

Hercules op de tweesprong. (Albrecht Dürer, 1498)

Mijn favoriete illustratie in *Goden, mensen en monsters* was de centerfoldtekening van Hercules die inbeukt op de veelkoppige slang Hydra. Ik was er als tekenend jongetje stikjaloers op. Hercules' spieren, handen en zelfs zijn tenen waren zo geweldig juist en dynamisch getekend! Mogelijk bleef de prent me ook bij omdat Hercules sprekend leek op de loodgieter die rond die tijd een titanenwerk verrichtte in onze kelder en met zijn vrolijke werkdrijf grote indruk op mij maakte.

Een beetje later leerde ik Hercules op een heel andere manier kennen: op een bizarre en niet eens zo mooie prent van de renaissancekunstenaar Albrecht Dürer: *Hercules op de tweesprong* uit 1498. Het thema verwijst naar het verhaal over een kantelpunt in Hercules' jonge leven:

Hercules is achttien. Hij is opgegroeid tot de sterkste aller Grieken. Hij heeft ook het meeste testosteron. Na een ernstig zedenfeit – iets met heel veel jonge vrouwen op één nacht – moet hij een gevangenisstraf uitzitten. Als hij weer vrijkomt, doemt een vraag op: hoe zal ik mijn volwassen leven vormgeven? Hercules trekt zich terug in de natuur en terwijl hij op het antwoord zit te kauwen, doemen twee vrouwelijke gestalten op. De eerste vrouw heeft een ontzagwekkende uitstraling. Ze is eenvoudig gekleed en kijkt met ingetogen blik. De tweede is ook indrukwekkend, maar vooral door de doorschijnende kleren die haar overdadige rondingen nauwelijks verhullen en de vette make-up die haar uitdagende blik nog prikkelender maakt. De eerste vrouw schrijdt naar Hercules. De tweede rent de eerste voorbij en spreekt Hercules aan.

‘Hercules, ik zie dat je aarzelt over je levensweg. Als je mij tot gezellin neemt, zul je enkel nog genot kennen. Je zult gespaard blijven van elk ongemak. Ik zal je alles leveren wat je hartje maar begeert.’

Hercules vraagt hoe de aantrekkelijke vrouw heet.

‘Ach, mijn vrienden noemen mij Geluk. Mijn vijanden noemen me Ondeugd.’

Ondertussen is ook de andere vrouw bij Hercules aangekomen. Haar naam is Deugd. Ze haast zich niet. Ze spreekt ook anders. Een beetje stuurs zelfs.

‘Ik ken jou, Hercules. Ik hoop dat je zult uitblinken in grootse en goede dingen. Maar ik maak je niets wijs: de weg naar het goede is hard en moeizaam. Wie wil oogsten, moet zaaien. Wie wil zegevieren, moet zeggenschap over zijn lichaam hebben en het harden door arbeid en inspanning.’

De twee vrouwen beginnen te kibbelen en raken zelfs slaags. Maar Hercules weet wat hem te doen staat: resoluut kiest hij voor de weg van de deugd.

Het duurde een hele tijd voor ik begreep dat dit verhaal niet bij de oude mythes rond Hercules hoort. Het is maar liefst duizend jaar jonger dan de mythes van de twaalf werken. Het is niet eens een mythe, maar een parabel, bedacht door de Griekse filosoof Prodicus van Keos (465-400) en opgetekend door Xenophon, een leerling van de veel bekendere Socrates. Prodicus vertelt zijn verhaal in een tijd waarin ‘filosofie’ en ‘religie’ nog maar net de betekenis beginnen te krijgen die ze voor ons hebben. Hij presenteert zijn parabel als een prequel op de oude Herculesmythes. Zijn publiek weet dus op voorhand dat Hercules inderdaad een strijdbaar, heldhaftig én pijnlijk leven zal leiden.

De ellende begint al bij zijn geboorte. Hercules is de vrucht van een slippertje van oppergod Zeus en koningin Alcmena. Als Zeus’ vrouw, de godin Hera, daarvan hoort, is ze zo boos dat ze twee slangen naar het wiegje van baby Hercules stuurt. Maar de baby is al zo sterk dat hij de beesten spelenderwijs wurgt. De toon van Hercules’ leven is gezet. Als hij trouwt, een gezin sticht en kans lijkt te maken op een rustig en gelukkig leven, maakt Hera hem tijdelijk waanzinnig, zodat hij zijn hele familie uitmoordt. Vol berouw vraagt hij aan het orakel van Delphi wat hij moet doen. Hera fluistert het orakel in dat hij koning Eurystheus een reeks onmogelijke opdrachten moet vragen die hij toch moet volbrengen. Eurystheus legt hem twaalf werken op: allerlei monsters doden of vangen, dingen gaan stelen bij goden en zelfs de hellehond Kerberos uit de onderwereld ontvoeren. Hercules slaagt in alle opdrachten en is daarmee van zijn schuld verlost. Hij trouwt met Deianeira, sticht een nieuw gezin en bouwt een heldencarrière uit. Tot Deianeira, om de tuin geleid door een vijand van Hercules, hem per ongeluk dodelijk vergiftigt. Als ze beseft wat ze gedaan heeft, pleegt ze zelfmoord. Hercules, die zich door het verdriet en de pijn van het gif niet meer waardig kan

houden, laat zijn zoon Hyllus een brandstapel aanleggen en gooit zich in het vuur. Volgens sommige versies van het verhaal neemt Zeus, zijn hemelse vader, hem op in zijn rangen, waar hij voortleeft als een god, vereerd door Grieken en Romeinen.

Een verhaal in een kanteltijd

Prodicus' parabel is duidelijk: de mens staat voor de tragische keuze tussen genot en noblesse, en die sluiten elkaar uit. Socrates en Plato betwisten die conclusie met hand en tand. Plato houdt er zelfs een levenslange afkeer van Prodicus aan over. Socrates en Plato zijn dan ook radicale boegbeelden van een nieuwe manier van denken, waarin geluk en deugd één móeten zijn. Van een tragische keuze mag geen sprake zijn in de nieuwe filosofie.

Op één punt is Prodicus alvast wel vernieuwend: hij toont Hercules als iemand die zelf nadenkt over hoe hij zijn leven zal inrichten. Dat is een reflex die je in oude mythes zelden tegenkomt. Mythologische figuren vragen aan priesters, orakels of dorpsoudsten wat ze moeten doen. Af en toe rebelleert een oude held tegen de orde der dingen, maar een dergelijke hoogmoed wordt gegarandeerd bestraft door de goden. Prodicus' Hercules trekt zich echter terug. In zichzelf voelt hij verschillende innerlijke krachten aan het werk. En hij kiest zelf welke hij zal inzetten als zingevoer voor zijn bestaan.

Het is geen toeval dat deze parabel immens populair wordt in de renaissance, zoals blijkt uit Dürers prent in de boekenkast van mijn jeugd. Terwijl de middeleeuwse ambachtelijke kunstenaar een anoniem doorgeefluik is voor een collectieve cultuur, stelt de renaissanceartiest zich graag voor als een genie dat zelf beslist hoe hij zijn werk vormgeeft. Dürer beroept zich expliciet op 'een scheppingskracht die op die van God lijkt'. Hij is ook een meester van het zelfportret, een genre dat tevoren ondenkbaar was. In Dürers versie van de parabel is de discussie tussen de twee vrouwen zo hoog opgelopen dat Deugd Geluk wil afranselen. In andere renaissance- en barokafbeeldingen is de stand nog gelijk en zit Hercules kalm te kijken naar de twee vrouwen. Of de keuze is allang gemaakt en de huilende vrouw Geluk hangt als een del aan Hercules' onderbenen. De rode draad blijft echter dezelfde: dit is een mythe over het moment waarop een mens beslist over de zin van zijn eigen bestaan. Tot diep in de twintigste eeuw maken filosofen als

Jean-Paul Sartre furore met een steeds radicalere versie van deze zingevingsmethode: in plaats van een voorgekauwde collectieve zin te volgen, moeten we onze persoonlijke zin vinden en indien nodig uitvinden.

In Prodicus' tijd maakt deze individualistische insteek deel uit van een brede filosofische revolutie. In heel Eurazië wordt verwoed gezocht naar nieuwe beelden en nieuwe verhalen voor een nieuwe tijd. De kentering heeft een bepalende invloed op de huidige populaire betekenis van woorden als 'filosofie', 'religie', 'spiritualiteit', 'zingeving', 'authenticiteit', 'geluk' en zelfs 'waarheid'. In de loop van de eeuwen wordt die revolutie een aantal keren geüpdatet. In de vroegmoderne tijd van Dürer, bijvoorbeeld. Mogelijk staan ook wij nu voor een soortgelijke kanteling. Om dat allemaal naar waarde te schatten, sta ik in het volgende deel eerst even stil bij het oude denken dat aan de revolutie voorafgaat: de wereld van de mythologische Hercules.

Mannelijk, al te mannelijk

Voor we die lange geschiedenis induiken, moet iets me van het hart. De voorbeelden, iconen en helden in dit boek hebben één groot mankement: ze zijn zo goed als allemaal mannelijk en blank, zoals Hercules. Ik was een heel eind weg in de ontwikkeling van dit boek voor ik me daarvan bewust werd en ik hoopte het euvel nog te kunnen bijsturen. Ik heb gespeeld met de gedachte om Hercules een koppel te laten vormen met Hippolyta, de mythische koningin van de Amazones. Dat was niet zo'n gekke keuze, aangezien Hercules en Hippolyta het in de mythes erg goed met elkaar konden vinden. Maar de constructie werd snel te vergezocht om leesbaar te zijn. De iconen in dit boek zijn dus zo goed als uitsluitend blanke mannen gebleven. Ik erken en betreur dat.

II

**De weg
van de tragische held**

Leesexemplaar

1

Onze geschiedenis in een notendop

Waar begin je het verhaal van de oude tijden? Er is zo ontzaglijk veel oude tijd. De getallen waarmee we allemaal opgroeien doen ons snel duizelen: 13,8 miljard jaar geleden ontstaat ons heelal. Allicht, volgens de huidige modellen, uit een kwantumfluctuatie. Niet dat ik dat goed begrijp, maar het klinkt onooglijk klein. En ongepland. Het heelal heeft 40.000 jaar nodig voor ik er iets van begrijp, want pas rond die tijd ontstaan de eerste atomen: waterstof en helium. Nog eens 150 miljoen jaar later imploderen wolken atomen tot de eerste sterren. Op ons zonnestelsel moeten we 9,3 miljard jaar wachten. Daarmee is bijna twee derde van de totale leeftijd van het heelal verstreken.

Nog een half miljard jaar later ontstaat er eencellig leven in de aardse zeeën. Dat is vier miljard jaar geleden – al bij al vrij snel. Maar het duurt 2,3 miljard jaar voor zich daar meercellig leven uit ontwikkelt. Tussen 444 miljoen jaar en 65 miljoen jaar geleden wordt het leven vijf keer bijna compleet verwoest door natuurrampen, ‘de vijf grote uitroeiingen’. Zesenhalf miljoen jaar geleden, dus nog eens bijna alle resterende tijd later, verschijnen de eerste mensachtige apensoorten. Twee miljoen jaar geleden beginnen die een beetje op ons te lijken. Behoudens wat gepunte takken en messen uit silex laten we nauwelijks culturele sporen na. De natuurlijke positie van deze Adams en Eva’s in hun ecosysteem is vermoedelijk die van fragiele en bange lijkenpikers. We leven van het merg dat we uit de botten van dode dieren pulken, nadat alle andere grote vleeseters aan hun trekken zijn gekomen.

Honderdduizend jaar geleden – en 95 procent van de tijd verder – staan we plots aan de top van de voedselketen. Dat danken we aan de explosieve groei van ons brein. We leren jagen in grotere groepen op grotere dieren en houden het beste vlees voor ons en onze naasten. We leren koken, zodat er minder energie naar onze spijsvertering gaat en ons brein nog meer kan groeien. De ontwikkeling van ons brein gaat sneller dan het ecosysteem kan volgen en de ene diersoort na de andere sterft uit door ons toedoen. Ook ons eigen lichaam kan niet volgen, zodat wij er als *lords of the jungle* toch maar schrielt bij lopen.

Als je, zoals ik, je jeugd tussen de mythen hebt doorgebracht, doet die recente wetenschappelijke kennis een belletje rinkelen. Heel wat culturen vertellen verhalen over hoe de vroege mens zijn zwakke natuur compenseert door een sterke cultuur. De herkomst van de cultuur is vaak van goddelijke aard. Voor ons is het bekendste voorbeeld wellicht de Griekse mythe van hoe de god Prometheus medelijden krijgt met de jonge, zwakke mensensoort, hun heimelijk kennis bijbrengt van allerlei technieken en hen vuur leert beheren. Als oppergod Zeus hoort wat Prometheus heeft gedaan, is hij doodsbenauwd. Begiftigd met cultuur en techniek zal de mens in geen tijd als een tiran over de aarde heersen en zelfs de goden van hun troon stoten. Zeus laat Prometheus eeuwig martelen en stuurt allerlei rampen af op de mensen om hen zo lang mogelijk op hun plaats te houden. Het lijkt een oud besef te zijn: zonder techniek lukt het ons nooit om te overleven, maar met techniek hebben we snel zo veel macht in handen dat ons fatsoen niet kan volgen. Met alle maatschappelijke, ecologische, existentiële en religieuze gevolgen van dien.

De laatste zeventigduizend jaar gaat het inderdaad hard met onze geschiedenis. Wereldwijd bulken de archeologische vindplaatsen plots van de culturele sporen: genaaide kledij, olielampen, bogen en pijlen, schepen, de eerste kunstobjecten, religies en sociale hiërarchieën. Historici spreken over ‘de cognitieve revolutie’ van 70.000 v.Chr. Vermoedelijk wordt die snelle ontwikkeling mee mogelijk gemaakt door onze taal. Op ongezien efficiënte wijze kunnen we nieuwe informatie aan elkaar doorgeven en bespreken. We drukken er gebeurtenissen uit het verleden en de toekomst mee uit, zaken die we niet zelf hebben mee-gemaakt, zodat nieuwe kennis zich razendsnel kan verspreiden. We kunnen in onze ongebreidelde nieuwsgierigheid zelfs dingen uitdruk-

ken die niemand heeft meegemaakt: mythes, hypotheses, fantasieën, theorieën, verhalen en beelden die we loslaten op de vraag hoe de wereld in elkaar zit, wat de beste manier van leven is, en hoe het komt dat het ons soms meezit en soms niet.

Daarmee duikt nog een geheel nieuw verschijnsel op: zingeving. Pas 90 procent van de tijd sinds het ontstaan van de mensensoorten, en 99,9995 procent van de tijd sinds het ontstaan van het heelal, wordt het zinnig om over zin te spreken. Toch is dit piepjonge verschijnsel meteen een cruciaal onderdeel van het menselijke welzijn. Zonder een min of meer coherent, plausibel en inspirerend zingevend kader loopt het snel slecht met ons af. En aangezien wij mensen een topositie bekleden op de planeet, is de gezondheid van onze zingeving van levensbelang voor de hele ecosfeer.

2

De bedding van het oudtijdse denken

Hoe ziet de oude zingeving eruit? Wat zijn de praktijken en verhalen die ons in die tijd een gevoel van waarheid, waardigheid en vervulling bieden? Het is niet zo eenvoudig om daar een betrouwbaar antwoord op te geven. We weten bitter weinig over het toenmalige geestesleven. Het is niet omdat we een speer, juwelen, tekeningen en een gewurgde knaap in een praalgraf vinden dat we ook weten wat er omging in de hoofden van degenen die het graf geïnstalleerd hebben. Van oude, zogenaamd 'heidense' culturen weten we minder dan we soms vermoeden. Onze kennis van de Noorse mythologie, bijvoorbeeld, is grotendeels afkomstig van middeleeuwse heldendichten die opgesteld werden toen niemand nog echt geloof hechtte aan goden als Odin of Thor. Ze waren literaire figuren geworden voor mensen van een heel andere tijd en cultuur. Naast de archeologische sporen uit die periode bieden antropologische observaties van de huidige 'natuurculturen' een betere informatiebron voor onze oude tijden. Het blijft een gok, maar allicht de beste die we hebben.

Een andere moeilijkheid is dat de archeologische sporen zo gevarieerd zijn. Zodra er culturele resten opduiken, blijken de menselijke tradities in een overweldigende waaier te bestaan. Er is geen reden om aan te nemen dat er ooit één oorspronkelijke 'Weg van de Mens' heeft bestaan. Het lijkt veeleer andersom te zijn. Vandaag is de wereldwijde culturele variatie eindeloos veel kleiner dan 70.000 jaar geleden. Wie op zoek is naar een verenigde mensheid zoekt beter in de toekomst dan in een ver mythisch of natuurhistorisch verleden.

Met deze twee waarschuwingen in het achterhoofd zijn er toch een paar elementen die we kenmerkend zouden kunnen noemen voor de vroege zingeving: de oude tradities zijn door de band genomen animistisch, lokaal, gericht op de stam, behoudsgezind en tragisch. Daarin verschillen ze radicaal van het nieuwe denken dat in de tijd van Prodicus doorbreekt.

Animistisch

Anima is Latijn voor ‘ziel’. Dat is wat de oude tradities overal waarne- men: alles is beziel. Niet alleen goden, geesten en dieren hebben een geestesleven vergelijkbaar met het onze, maar ook planten, rivieren, weersverschijnselen, ziektes, liefde, haat, vruchtbaarheid, slaap... Aan- gezien alle verschijnselen een mensachtige ziel hebben, kunnen we door middel van rituelen met ze praten. Dat is handig, want als fragiele wezens zijn we heel afhankelijk van een goede verstandhouding met de krachten in onze omgeving. Rituelen zijn dus van levensbelang, maar zeker zijn we nooit. De wereld draait niet om het menselijke welzijn. Het bestaan is niet eens gebaseerd op één onderliggend principe. Er zijn veel goden en geesten en die liggen vaker met elkaar overhoop dan dat ze harmonieus samenleven. De wereld is ontzagwekkend maar fun- damenteel rommelig. Een gevolg daarvan is dat de grenzen tussen de levensvormen vloeibaar zijn. In mythes kunnen alle wezens kinderen bij elkaar verwekken. Hercules is een zoon van Zeus en een menselijke koningin, maar het kan nog gekker. Aphrodite, de Griekse godin van de liefde, wordt bijvoorbeeld geboren uit het contact van de testikels van de god Ouranus – die zijn zoon Kronos er zonet afgesneden heeft – en het zeeschuim waarin ze landen. Zo gaat dat in die dagen.

Lokaal

Zo vloeibaar als grenzen tussen levensvormen kunnen zijn, zo ongena- dig strikt zijn ze tussen mensengemeenschappen. Dat is een tweede groot kenmerk van de oude tradities: ze zijn heel erg lokaal. Archeolo- gische vondsten doen vermoeden dat handel tussen gemeenschappen lange tijd verwaarloosbaar is en dat elke stam instaat voor zijn eigen levensonderhoud. Daardoor verschillen niet alleen leefregels en ge- woontes van groep tot groep, maar ook de mythes, de goden en zelfs de wereldbeelden. Dat lijkt niet tot verwarring te leiden. Andere ge-

meenschappen vereren andere goden omdat in hun gebied nu eenmaal andere goden leven. Ook natuurwetten kunnen variëren, en vaak wordt de wereld buiten het vertrouwde stamgebied gezien als een woestijn van chaos en barbarij. De sporen daarvan tonen zich nog lang in het taalgebruik. In 3000 v.Chr., wanneer Egypte allang een van de meest complexe maatschappijen ter wereld is, betekent het Egyptische woord 'schepping' nog altijd Egypte zelf. Het woord 'hemel' staat voor de lucht boven het Egyptische gebied en 'aarde' slaat op de grond van het territorium. Alles daarbuiten is de moeite niet waard om tot de schepping te rekenen.

Dat heeft een impact op onze morele gevoelens, want het oude wijzijen-denken legt meteen ook de grenzen van onze empathie vast. Alles binnen ons territorium hoort tot de animistische intimiteit. Alles daarbuiten krijgt af te rekenen met onze xenofobie. We kunnen ons helemaal één voelen met een lokale rivier, maar met mensen buiten onze vallei hebben we niks te maken. Tot vandaag betekenen heel wat stamnamen zoveel als 'de echte mensen'. Mensen binnen de groep doden is moord. Mensen buiten het territorium doden is niet eens een onderwerp van ethische reflectie. Dat zien we ook in de oude delen van de Bijbel. In de tien geboden verbiedt Jahweh de joden met klem elkaar te doden, maar enkele bladzijden verder roept dezelfde Jahweh zijn volk op tot genociden op andere stammen. Oudtijdse empathie en xenofobie zijn twee zijden van dezelfde medaille.

De situatie is zelfs in onze fysiologie ingeschreven. Door het hormoon oxytocine willen we degenen die tot onze wij-sfeer behoren als vanzelf beschermen en verzorgen. Daarom wordt het weleens 'het liefdeshormoon' genoemd. Dat is een beetje bedrieglijk, want het stofje maakt ons ook wantrouwig tegenover alles wat buiten valt. De natuurlijke wij-sfeer is overigens heel erg klein. Aan zichzelf overgelaten rekenen onze hormonen maximaal 150 mensen tot ons volk. Zo groot was ook de oorspronkelijke mensenstam. Dat is makkelijk aan den lijve te ondervinden. Ik merk het zelf ook. Wanneer een fietser me van het voetpad rijdt, zijn mijn automatische reacties minder stekelig als het een van mijn burens is dan als het iemand is die niet in de straat woont. Daar is niet echt een logische verklaring voor. Een hormonale wel: de buur is van hier, die ander is niet van hier, dus gelden er andere morele regels. Gelukkig ben ik opgegroeid met een beschavingsgraad die er-

voor zorgt dat ik die vreemdeling niet meteen onder een auto duw – waarin ook al iemand zit die niet van hier is. Vandaag bevat zelfs een gemiddelde straat meer volk dan de oude mensengemeenschappen. Het huidige Palestijnse gebied, dat vandaag te klein lijkt voor twee volkeren, was ooit de thuis van tientallen naties, stammen, koninkrijken en stadstaten. Moderne conservatieven halen vaak het argument aan dat de mens van nature geen losgeslagen individu is maar een gemeenschapsdier. Daar hebben ze meer dan gelijk in. Maar nationalisme is iets van veel latere datum: er is niets natuurlijks aan een emotionele band met enkele miljoenen mensen. Zo iets vereist aanhoudend, gewiekst en peperduur propagandawerk.

Groepsgericht

Oudtijdse zingeving gaat over het behoud van de gemeenschap. Ik zoek niet naar de zin van mijn bestaan, ik vind zin in mijn betrokkenheid bij de stam. Die groepsgerichtheid heeft ons als soort geen windieren gelegd. Als het zwakke broertje van het dierenrijk staan we er samen veel sterker voor dan wanneer we elk apart zitten te zoeken naar onze eigen vervulling. Ons vermogen tot samenwerking is even belangrijk als onze technologie. De bekende Afrikaanse boutade ‘Er is een stam nodig om een kind op te voeden’ getuigt van dezelfde insteek. Of het nu echt om een oud Afrikaans gezegde gaat, laat ik in het midden. Er is zelfs een Wikipediapagina gewijd aan die discussie. Maar als slagzin slaat hij de spijker op de kop. Sinds mijn vrouw en ik zes jaar geleden ouders werden, kunnen wij daar alle dagen van getuigen. Voor onze twee bijzonder energieke kindjes kunnen we gelukkig rekenen op een gemeenschap van grootouders, tantes en ooms, vrienden, kinderopvang, scholen en netwerken van ouders van schoolvriendjes en een verzorgingsstaat om de boel gaande te houden. Het westerse moderne gezegde ‘Het gezin is de hoeksteen van de maatschappij’ is een draak van een uitspraak. Het is eerder andersom: de gemeenschap is de hoeksteen van ons gezin. Mijn dankbaarheid daarvoor zal nooit groot genoeg kunnen zijn.

Behoudsgezind

Ten vierde is het oude denken fundamenteel conservatief. In de oude religies zijn niet zozeer de goden objecten van verering, maar wel de stam, die de sacrale belichaming van de orde is. Als we de stamregels niet eerbiedigen, valt de barbaarse buitenwereld binnen of keren we terug naar de chaos van voor de schepping. In de huidige Bijbel is de schepping lichtvoetig. God zegt: 'Er moet licht zijn' en daar is het heelal. Maar in de oudere mythes is de schepping een noest gebeuren, waarin de orde afgedwongen wordt na een lange strijd met gevaarlijke krachten. De Babylonische God Mardoek moet het monster Tiamat verslaan voor hij de wereld kan scheppen. Ik herinner me ook de verwarrend gruwelijke tekening in *Goden en helden uit de noordse mythologie* waarin Odin en zijn broers in de oerchaos de ijsreus Ymir doden en met zijn lijk de aarde boetseren. De schepping is ook altijd bedreigd. Alles kan ons op elk moment worden afgenomen en daarin hebben wij mensen zelf een aandeel. De grote revoluties behoren tot een ver en mythisch verleden. Wat wij te doen hebben is de schepping mee in stand houden, door onze rituelen en zeden te verzorgen. Die houding wordt nog tot de achtste eeuw voor onze jaartelling bewierookt door de Griekse schrijver Hesiodus, die zijn gedicht 'Werken en dagen' afsluit met:

Gelukkig en fortuinlijk is de man die alles weet van de heilige dagen, de voortekenen raadpleegt, overtredingen vermijdt en zijn werk doet zonder de onsterfelijke goden boos te maken.

Ooit zal, onder druk van de boze buitenwereld, de orde imploderen en tot chaos terugkeren. We kunnen alleen maar ons best doen om ervoor te zorgen dat het einde nog niet voor morgen is. Er is geen alternatief.

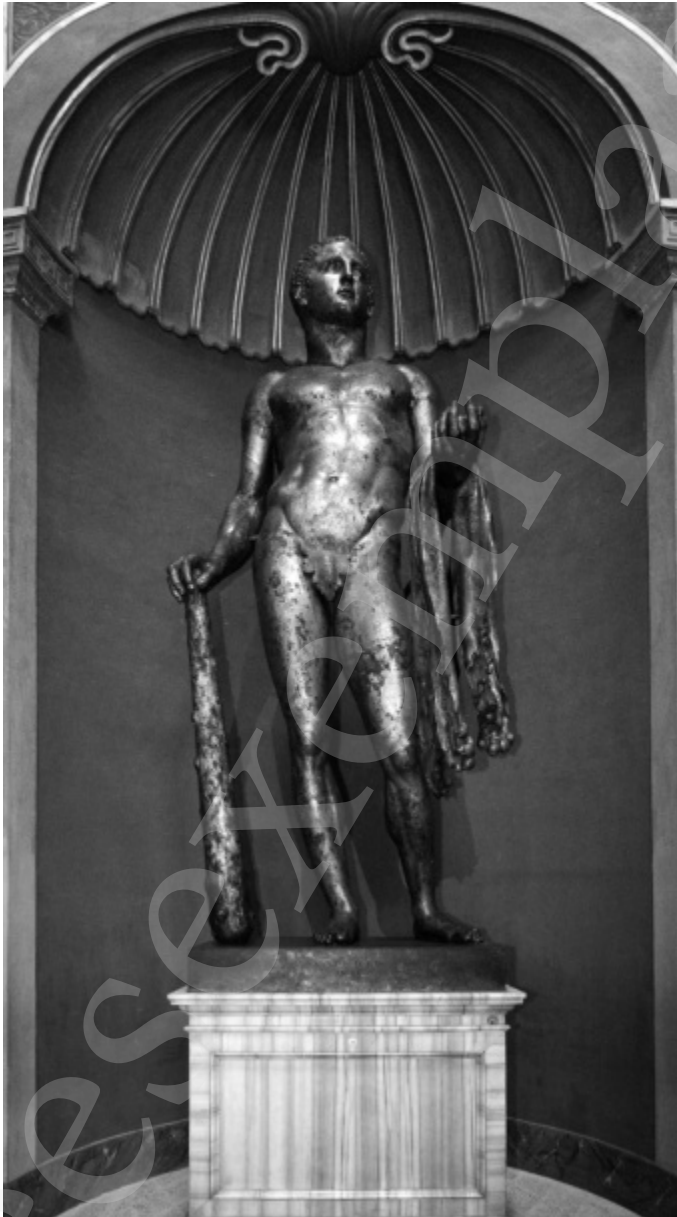
Tragisch

Dat is meteen een vijfde aspect van het oude denken: het is doordrongen van het onvermijdelijke leedvolle karakter van het bestaan. In de *Ilias* noemt Homeros de mens 'het ellendigste, meest getormenteerde schepsel van alles wat op aarde ademt en kruipt'. De goden zijn machtig, maar ze bieden geen bron voor onze bevrijding. Ze zijn gewoonweg een deel van de wereld. Als Homeros moppert dat de Grieken al 'even

grote zuiplappen zijn als de goden zelf', is duidelijk hoe weinig morele leidraad hij bij de onsterfelijken zoekt. Het loont de moeite om hen te vriend te houden, maar eenvoudig is dat niet. Door één god te gehoorzamen trap je mogelijk een andere god op de lange tenen. Zo begint trouwens de hele *Ilias*, Homeros' epos over een oorlog tussen Grieken en Trojanen. De strijd is een uit de hand gelopen ruzie na een schoonheidswedstrijd tussen drie jaloerse godinnen. De uitkomst is tien jaar oorlog en een Trojaanse genocide.

Ook het hiernamaals biedt geen soelaas. In de *Odyssee* laat Homeros de gestorven held Achilles jammeren: 'Ik zou nog liever als een boerenarbeider dienen dan te heersen over de lijken van de dodenwereld.' In het Mesopotamische *Gilgamesj-epos* leert de mythische koning Gilgamesj van zijn gestorven vriend Enkidoe dat het hiernamaals een troosteloze wereld is waar de gestorven zielen wegwijnen. De enige 'eeuwige' beloning waarop de tragische held kan hopen is een goede reputatie in zijn stam na zijn dood. Het zijn dus de levenden die de doden eeuwigheid bieden. De oudtijdse vooroudercultussen zijn op iets soortgelijks gebaseerd: de nazaten op aarde bepalen door hun rituelen in welk hiernamaals de doden zullen leven. Als de voorouderlijke altaren op de juiste manier verzorgd worden, wordt de dode een Voorouder. Gebeurt dat niet, dan wordt hij een spook dat de stam het leven zuur maakt. Ook na de dood blijven we voor ons welzijn dus afhankelijk van onze stam.

Wat is de zingevingsweg voor een mens in zo'n wereld? In wezen komt het allemaal neer op veerkracht. Er is geen uitweg uit de ellende, maar je kunt wel proberen ze waardig en zelfs enthousiast te dragen. Een oudtijdse held is iemand die zijn kinderlijke egocentrisme heeft afgelegd en zich geeft aan het behoud van de tradities. Niet als een underdog, niet als slachtoffer van een grillig lot, maar trots, als een waardig wezen. En zonder enige hoop op een finaal goede uitkomst. Ik heb me laten vertellen dat daar een Spaans woord voor bestaat: *apechugar* of 'enthousiast verdragen'. Het woord roept het beeld op van iemand die in een verschroeiende hitte, waarin iedereen geneigd is om puffend te hurken, toch rechtop blijft staan en gracieus zijn weg voortzet. De hitte wordt er niet minder door. De last ook niet. Maar het maakt wel degelijk een imponerend verschil voor de manier waarop hij zijn wereld en zijn leven ervaart.

Een Hercules uit Pompeji, tweede eeuw. Neergebliksemd, eeuwenlang begraven, weer opgegraven en niets verloren aan majesteit.

(© BelgImage.be)